

השמיטה במאה התשע-עשרה מחשבה, הלכה ומעשה – הרקע לפולמוס תרמ"ט

אסף ידידיה

בהיסטוריוגרפיה הציונית עד לרבע האחרון של המאה העשרים נתפסה התנגדותם של אנשי היישוב הישן להיתר המכירה בשנת תרמ"ט כניסיון לקעקע את מושבות היישוב החדש על רקע ההתנגדות הכללית לקיומו.¹ האשמה זו הוטחה במתנגדי ההיתר כבר בעיצומו של הפולמוס על ידי אחדים מהמשכילים שתמכו בתנועת חיבת ציון, ואף מפי הרב מרדכי אליאשברג מראשי התנועה.² במאמר של מנחם פרידמן משנת תשל"ד על פולמוס השמיטה בתרמ"ט, נטען כי עמדה זו היא פשטנית מדי, וכי בהתנגדות להיתר עמדה גם התפיסה של אנשי היישוב הישן על אודות החשיבות של קיום המצוות התלויות בארץ, שאינו נופל בחשיבותו מקיום מצוות יישוב הארץ. הוא אף העלה אפשרות שמטרת ההתיישבות של מייסדי פתח תקווה הייתה קיום המצוות התלויות בארץ.³ פרידמן לא הרחיב בהבהרת תפיסתם זו ולא עמד על המקום המסוים של מצוות שבת הארץ בתוכה. כן הוא לא בירר את העמדה המעשית כלפי קיום מצווה זו במהלך העשורים שקדמו לפולמוס. חללים אלה ברצוני למלא במאמר זה.

1 ראו יהודה אפל, בתוך ראשית התחיה, תל אביב תרצ"ו, עמ' 279–311; גליה ירדני, העתונות העברית בארץ ישראל בשנים 1863–1904, תל אביב תשכ"ט, עמ' 129–135, 278–281; ישראל קלויזנר, מקטוביץ עד בזל: התנועה לציון ברוסיה, ירושלים תשכ"ה, עמ' 324–347.

2 מנחם פרידמן, "למשמעותו של פולמוס השמיטה", שלם, א (תשל"ד), עמ' 455–456.

3 שם, עמ' 461–462.

שבת הארץ במחשבת תלמידי הגר"א ומבשרי הציונות

כחלק מהתעוררותם של תלמידי הגר"א לעלייה לארץ, בראשית המאה התשע-עשרה, הם ביקשו לחדש את קיום המצוות התלויות בארץ וראו בצעד זה זרז לקירוב הגאולה.⁴ ארבע שנים לאחר תחילת העלייה, בשנת תקע"ב (1812), פרסם הרב אברהם דנציג, מחבר הספר "חיי אדם" ומחוננו של בנו של הגר"א, את הספר "שערי צדק", ובו בירר את המצוות ואת ההלכות הנוהגות בארץ ישראל בזמן הזה. הספר יועד להדרכת העולים לארץ מקרב תלמידי הגר"א באופן קיום המצוות התלויות בארץ, מצוות שאינן נוהגות בחוץ לארץ. הרב דנציג עצמו ביקש לעלות לארץ ולקיים בפועל את המצוות התלויות בה, ואף כתב בהקדמה כי, "אם ח"ו לא אזכה לעלות אקיים המצוות התלויות בה בלימוד הזה".⁵ המחבר מביא בספר את מחלוקת הפוסקים בעניין שביעית בזמן הזה, האם חיובה מדאורייתא או מדרבנן. הוא מסיק שהעולים לארץ צריכים להחמיר כשיטה הסוברת שחיוב שביעית בזמן הזה הוא מהתורה, כשם שעליהם להחמיר בשאר המצוות התלויות בארץ. הוא אף מציין את מניין שנות השמיטה והמעשרות.⁶

בעצת ר' חיים מוולוז'ין קנו העולים קרקעות באזור צפת כדי לעבוד את האדמה ולקיים את המצוות התלויות בארץ וגם כדי לזכות את יהודי חו"ל השולחים להם כספים לקיום המצוות הללו, מדין שליחות. ר' חיים כץ, ממנהיגי העולים, כתב באחת מאגרותיו: "בענייני נדבות שנשלחו על קיום מצות התלויים בארץ: כבר קנינו קרקעות כדעת ידיד נפשינו הגאון אמיתי החסיד המפורסם מוה' חיים נ"י מוולאזין [...] ועוד נראה לקנות קרקעות שיזדמנו לפי העת ולפי המקום ולפי הזמן".⁷ במכתב ששלחו תלמידי הגר"א מצפת, בשנת תק"ע (1810), הם הבהירו אותה שליחות בקיום המצוות התלויות בארץ:

גם ליהוי ידוע לכן מאן דבעי למידע, כי המעות שנשלחו מהנותנים על קיום מצות התלויות בארץ, קנינו קרקעות, עם תבואה המחוברת לקרקע, באופן שהמוכר הקנה להקונה עם כל שותפיו. וכן נראה לקנות עוד קרקעות שיזדמן לפי העת ולפי המקום ולפי הזמן. ולכן מי שרוצה להיות

4 על עליית תלמידי הגר"א, ראו אריה מורגנשטרן, משיחות ויישוב ארץ ישראל, ירושלים 1984. לביקורת על התזה של מורגנשטרן, ראו ישראל ברטל, גלות בארץ: יישוב ארץ ישראל בטרם ציונות, ירושלים תשנ"ה, עמ' 236–295.

5 אברהם דנציג, שערי צדק, וילנה תקע"ב, הקדמת המחבר.

6 שם, עמ' פג, קטז; מורגנשטרן (לעיל הערה 4), עמ' 69–70.

7 אברהם יערי, אגרות ארץ ישראל, תל אביב תש"ג, עמ' 341.

לו חלק ונחלה באה"ק ומצותיה התלויות בה, יתן נדבתו לשד"ר על קיום מצות התלויים בארץ, כפי הפינקס שבידם.⁸ קיום המצוות התלויות בארץ מביא את האדם, על פי הקבלה, לשלמות בקיום תרי"ג המצוות. שלמות זו היא תנאי לבוא הגאולה. מסורת זאת הייתה מרכזית אצל תלמידי הגר"א, כפי שמעיד המכתב שנשלח על ידי ראשי היישוב האשכנזי בירושלים למשה מונטיפיורי, בשנת תקצ"ט (1839):

מסורת בידינו מאבותינו, ובקיום התורה הק' באה"ק בכל הלכותיו וחוקותיו במצות התלויות באה"ק, אז תתחזק ותתקשר ותתייחד הכל ואז השפע יורד ממקור הברכות [...] ובאתערותא דלתתא תליא מלתא לעורר אתערותא דלעילא ועד מתי תהיה ארצנו הק' חריבה ושוממה ועם ה' למשל, לחרפה ולשנינה.⁹

מי שהושפע ממסורת זאת היה הרב צבי הירש קלישר (1795–1874), ממבשרי הציונות.¹⁰ עיקר פרסומו של הרב קלישר הגיע הודות לספרו "דרישת ציון" (תרכ"ב). בספר זה רצה להוכיח כי השלב הראשון של גאולת ישראל המיוחלת יהיה בדרך הטבע על ידי השתדלות אנושית. בהתאם לכך הוא קרא לעלייה לארץ ישראל, ליישובה ולחידוש עבודת הקרבנות בהר הבית. במחצית השנייה של חייו הוא התאמץ לשכנע אישי ציבור, רבנים ונגידים, כאמשל רוטשילד וכמשה מונטיפיורי, לתמוך בתכניותיו ליישוב ארץ ישראל. בשנות השישים של המאה התשע-עשרה הוא נמנה על ראשי "חברת יישוב ארץ ישראל", "בפרנקפורט דאודר" ובברלין, שאספה כספים לקניית קרקעות בארץ ישראל ויישובם ביהודים. הוא הרבה לפרסם מאמרים בעיתונות היהודית ובייחוד ב"המגיד" ו"הלבנון", הקוראים ליישוב ארץ ישראל.

בספר "דרישת ציון" לא נדרש הרב קלישר למקורות המדברים על קיום המצוות התלויות בארץ כזרו לקירוב הגאולה, אלא רק כתועלת של קיום מצוות ממצוות התורה שאליהן נתאוה גם משה רבנו ולא זכה לקיימן.¹¹ אך ככל

8 שם, עמ' 336.

9 מורגנשטרן (לעיל הערה 4), עמ' 116–117.

10 על הרב קלישר, ראו אסף ידידיה (עורך), 'עת לחננה': הרב צבי הירש קלישר וההתעוררות לציון, ירושלים תשע"ה; Jody Myers, Seeking Zion – Modernity and Messianic Activism in the Writings of Tsevi Hirsch Kalischer, Oxford 2003.

11 בתוך ישראל קלוזנר (עורך), הכתבים הציוניים של הרב צבי קאלישר (להלן: הכתבים), ירושלים תש"ז, עמ' כח, נא.

שהתוודע יותר למסורות הללו רתם אותן לביסוס משנת הגאולה שלו. בחוברת "שלום ירושלים", שפרסם בשנת תרכ"ח (1868), היה עניין זה כבר הנושא המרכזי בחיבור.¹² בחלקו הראשון הוא ציטט קטע ארוך מ"ספר חרדים", המדבר על השלמות הרוחנית האורגנית של תרי"ג מצוות, המהווה תנאי לשלמות גשמית, וחסרונה מביא לפורענויות. בהשראת עניין זה כתב: "ועתה איש הישראלי שים נא נגד עניןך אם בהעדר מצווה אחת מן קשר התורה שהוא כגוף אחד הרי הוא כאילו חסרים כמה חוטים הארוגים בבגד ונקרע על ידי זה כל הבגד",¹³ תוך שהוא מכוון למצוות התלויות בארץ. לטענתו, כיום כבר אין טענת אונס באי קיום המצוות הללו, שהרי רכישת הקרקעות אפשרית, ויש מספיק יהודים בארץ המעוניינים בעבודת אדמה. גם יהודי חוץ לארץ יכולים לקיימן על ידי שליח.

מספר שנים לאחר מכן הביא את עניין המצוות התלויות בארץ, כמסורת ותורה של תלמידי הגר"א, שעמדה בבסיס התעוררותם לעלייה לארץ ישראל, בראשית המאה התשע-עשרה. במכתב שכתב לראשי חברת יישוב ארץ ישראל בפרנקפורט דמיין, בשנת תרל"ב (1872), ציטט ממכתב שנשלח אליו מירושלים, בחתימת שאל פולק [פסידונים של יצחק כהנא]:

והנה ענין תורה ותפילה בכוונה ראוי הוא ענין פנימי לתקון השכינה להחזיר עטרה ליושנה כו'. אכן יש עוד ענין לתיקון הנ"ל והוא להצמיח צמח צדקה לארץ הנשמה הלזו להחיותה ולקיימה בקיום מצותי' התלוי' בה [...] והנה רבנו הגדול הגר"א בביאורו על ס' יצירה שכל מצוה ומצוה על דרך ג' דברים: עולם, שנה, נפש. וכ"כ הראב"ד שם רמז: והר סיני עשן כולו, ר"ת עולם, שנה, נפש כו'. והנה בחינת עולם הוא המקום (אדמת קדש), ובחינת שנה הזמן ובחי' נפש האדם ישראלי. ותיקון ג' דברי' עש"נ מבואר בפ' בחוקותי: אז תרצה הארץ, הוא בחי' המקום, לעבדה ולשמרה, ותיקון שבתותי' בחינ' הזמן לשמור שמיטה, שהוא שנה, ואז ירצו עונם בחי' הנפש. ולכן הי' התעוררות בלב נדיבי עם כעת בעקבות ימות המשיח

12 ג'ודי מאירס טענה כי הפנייה של הרב קלישר לרעיון חידוש המצוות התלויות בארץ הגיעה בעקבות האפשרויות ההתיישבותיות-חקלאיות בארץ ישראל שנפתחו באמצע שנות השישים. Myers (לעיל הערה 10), עמ' 205–211.
 אני סבור שפנייתו לרעיון זה באה בעקבות היחשפות למסורות בנושא שהוא לא היה מודע להן קודם לכן. כבר במהדורה הראשונה של דרישת ציון הוא ביקש להוכיח את משנתו מכל מקור הבא ליד, ובמהדורה השנייה הוסיף מקורות שהתוודע אליהם בין לבין.
 13 הכתבים (לעיל הערה 11), עמ' קלב.

לפקוח עיני' על תיקון אדמת ישראל בעבודת אדמת הקודש, שהוא ראשית התיקון המקום בחי' עולם. ועיקר תיקון שלה הם בקיום הפרשת תרומה, מעשרו, לקט, שכחה ופאה. וכן בכתבי החסיד ר' מענדיל [מנחם מגדל משקלוב], שכל דבריו מפי רבו הגר"א, שקיבוץ גליו' בג' מצות לקט, שכחה, פאה. כי ישראל נקרא לקט ואתם תלוקטו ואיתא בכע"מ.¹⁴ ותיקון ג' דברים מבואר בפ' בחוקותי אז תרצה הארץ היא בחי' המקום ותירץ שבתותי' בחי' הזמן לקיום שמיטה ואז ירצו עונם בחי' נפש ולכן הי' בלב נדיבי עם כעת בעקבו' משיח לפקח עיני' על תיקון אדמת ישראל בעבודת קודש שהוא כו'.¹⁵

על פי ספר היצירה, סוד הבריאה טמון בקשר בין המרחב-עולם, בין הזמן-שנה ובין האדם-נפש, והוא בא לידי ביטוי בהתאמה של מבנה זה: המזלות, החודשים ואיברי האדם. בקבלת הגר"א, התיקון, כלומר הגאולה, על פי מבנה זה, יגיע בהתאמה בין הביטוי הנעלה ביותר של המבנה הזה: ארץ ישראל במרחב, שנת השמיטה בזמן ועם ישראל באדם. בשמירת השמיטה טמון סוד הגאולה. על פי תפיסה זו יש לרדוף אחר מצוות השמיטה ולקיימה גם אם מבחינה הלכתית יש אפשרות להפקיע את חיובה ועל ידי כך להינצל מהעונש הכרוך בביטולה. במכתבו של הרב יצחק כהנא אל הרב קלישר, הוא כתב לו במפורש, כי כאשר חברת יישוב א"י תייסד מושבה בארץ ישראל, יש לשמור בה את כל מצוות התורה כהלכתן, כולל מצוות השמיטה "אפילו אם בדרך הטבע לא יהי' להם בתחלה די חיותם יותן להם די חיותם ממקום אחר ויקיימו הכל המצוות עם תורה ועבודה ואז יצמיח צמח צדקה וישועה בב"א [=במהרה בימינו אמן]."¹⁶

14 על פי פירוש זה, מצוות שכחה היא בחינת זמן, שמצווה זו תלויה בכך שיעבור זמן במהלכו בעל השדה ישכח את תבואתו. ומצוות פאה, שעניינה להניח חלקה לא קצורה בקצה השדה, היא בחינת מקום.

15 הכתבים (לעיל הערה 11), עמ' תכב-תכג.

16 הכתבים, עמ' תכג. למכתב המקורי המלא והמוער ועל משמעותו ומחברו האמתי, ראו: אסף ידידיה, "בין תיקון פנימי לתיקון חיצוני ובין משיחיות סימבולית-תיאורגית למשיחיות ריאלית: תלמידי הגר"א והרב צבי הירש קלישר, קתדרה (עתיד להתפרסם). על הרב יצחק כהנא, ראו: רפאל שוחט, "תורת הכלל והפרט בהגותו של ר' יצחק כהנא", דעת 79-80 (תשע"ה), עמ' 119-135.

במאמר נוסף שפרסם הרב קלישר בשנת תרל"ב (1872) בעיתון "עברי אנכי" סיפר על תמיכת רבנים ליטאיים, בוגרי ישיבת וולוז'ין, בתכניותיו, ועל המסורת של תלמידי הגר"א בעניין יישוב ארץ ישראל שמסרו לו עליה:

הנני לדבר בכבוד "חברת ישוב ארץ ישראל", להודיע לקוראי העברי היקר, שהרכה גדולים ממדינת רוסיה מתחברים באהבה רבה לדרוש לציון בעבודת אדמת קדש, לבנות החרבות ולנטוע הנהרסות מנחלת יעקב, אשר אין מצוה רבה כמוה. וקבלתי הרכה מכתבים משם, ובראשם משני אנשי שם, האחד הרב החכם השלם מוה"ר פינס נ"י מק"ק ראזאנא [רוז'נוו] אשר גאוני וגדולים עמו להשתדל בחברתנו. ובפרט הגאון הגדול מוה"ר מרדכי גומפל [יפה] נ"י אב"ד דשם, והגאון הגדול נ"י אבדק"ק בויסק¹⁷ והמה יחדו כתבו תוכחה רבה למתנגדי לעניין הקדוש הזה, והעידו הגאונים, שגם הגאון הגדול מוה"ר חיים וולאזין זצ"ל, אשר יצק מים ע"י אליהו (הגר"א זצוק"ל), הוא בעצמו אוה להכין מושבות בארץ הקדושה ולקנות קרקעות שם להושיב עליהם בני אדם שאינם מיושבי אוהל תורה.¹⁸ בשנת תרמ"ב (1881–1882), עם ההתעוררות הלאומית שפקדה גם רבים מיהודי רומניה והביאה אותם לפעילות מעשית של עלייה לארץ ישראל והתיישבות חדשה, ניכרה עדיין השפעתו של הרב קלישר, כפי שמתאר בזיכרונותיו יוסף צבי פלק, בנו של הרב חיים פלק,¹⁹ שהיה מחברי האגודה וראשי העולים מהעיר מוינשט וממייסדי ראש פינה, ואף כיהן תקופה קצרה כרבה של זכרון יעקב:

כשבאתי מהחדר לבית בערב מצאתי אנשים הרבה נתאספו בביתנו. היתה אספה גדולה ודברו שם בענין א"י וישובה וקניית אדמה וקרקעות בא"י. שמעתי איך דברו מענין המכתבים שקבלו מחברת חובבי ציון וגם הזכירו איש אחד ושמו אברהם קאנסטנטינובסקי והרב רבי צבי קאלישר (והרב רבי אליהו גוטמכר). שמעתי שמדברים ונואמים נאומים בכל כך התלהבות והתפעלות. וגם דברו בענין המצוות התלויות בארץ, תרומות ומעשרות. והאספה היתה איזה שעות ואחר-כך התפזרו בהתרוממות הרוח.²⁰

17 הרב מרדכי אלישברג.

18 הכתבים (לעיל הערה 11), עמ' שמ"ה.

19 על חיים פלק, ראו אריאל סימקין, "הרבנים יהושע וחיים פאלק ממוינשט ברומניה וחלקם בתנועת חיבת ציון ובעליה הראשונה", בתוך: ידידיה (לעיל הערה 10), עמ' 220–240.

20 י"צ פאלק, שני ימי חיי, ירושלים תשס"ג, עמ' 76.

גם אצל אגודה זו נכרכה יזמת ההתיישבות בארץ עם קיום המצוות התלויות בה.

שבת הארץ להלכה ולמעשה במאה התשע-עשרה

גם בהיבט המעשי הייתה חשיבות לקיום מצוות שבת הארץ. אמנם ההתיישבות החקלאית המשמעותית החלה רק בשלהי שנת תרמ"ב, אך עוד קודם לכן נהגו תכניות התיישבותיות שבהן ניתנה הדעת לעניין השמיטה, ואף החלו ניצנים מעשיים של חקלאות יהודית.

בשנת תקצ"ט (1839) שלח מרדכי סלומון (1806–1866),²¹ בנו של שלמה זלמן צורף, מנהיג הפרושים וממחדשי הקהילה האשכנזית בירושלים, ואביו של יואל משה סלומון, ממייסדי פתח תקווה, איגרת למשה מונטיפיורי. באיגרת זו פרש תכנית להתיישבות חקלאית באזור שפלת יהודה, שנועדה לבסס מבחינה כלכלית את עדת לומדי התורה הפרושים בירושלים.²² הוא הדגיש באיגרתו את העובדה שהשנה הבאה היא שנת שמיטה. על כן המליץ להשלים את הקנייה רק לאחריה כדי שלא ייווצר מצב שבשנה הראשונה להתיישבות יאלצו לשבות מעבודת הקרקע.

והנה מודיע אני לרו"מ אדונינו השר יר"ה שקרוב ימי השמיטה היינו שנת תר' הבע"ל ואם יעלה ברצון רו"מ אדונינו השר יר"ה לקנות הארץ לחלוטין מאת המלך אזי יהי אסור לחרוש ולזרוע כל השדות אפי' ע"י עכו"ם רק אם רו"מ אדונינו השר יר"ה ישכור החומש בזה השנה מהבאש' והקרקע תהי' לאדונינו אזי יהי' מותר לחרוש ולזרוע ע"י עכו"ם דהיינו שנשכיר להשעך של הכפר כל השוורים שיחרוש ויזרע בהם זו השנה ע"י עכו"ם והשכירות יהי' לפי ערך הנהוג להיות מהם בכל שנה היינו שנקבל כל התבואה חוץ מחומש של הפועלים בתוספת איזה דבר בשביל טרחות השעך. [...] ובעבור שנת השמיטה יקנה רו"מ אדונינו השר את הכפר כרצונו הטוב ויקרא שמו בישראל כפר משה על שמו הטוב וחצר שיבנה בה בע"ה יקרא שמו חצר יהודית ע"ש הצנועה והכבודה הגברת המעטרת

21 על מרדכי סלומון, ראו ישראל ברטל, "חברה וכלכלה ביישוב הישן – מיתוסים ומציאות: מרדכי צורף כיום כלכלי", בתוך: הנ"ל ושמעון שמיר (עורכים), בית סלומון: שלושה דורות של מחדשי היישוב, ירושלים תשע"ד, עמ' 46–58.

22 על האיגרת והקשרה, ראו ישראל ברטל, "תכניות ההתיישבות' מימי מסעו השני של מונטיפיורי לארץ-ישראל (1839)", שלם, ב (תשל"ו), עמ' 231–296.

מנשים באהל תבורך מרת יהודית סי' ויהי' שמם לזכר עולם לטובה ולברכה ויקויים בהם מ"ש ונתתי להם בביתי ובחומותי יד ושם טוב מבנים ובנות וכשיזכינו ה' לשמיטות אחרים אזי נקיים מצות שמיטה ע"פ דת תוה"ה ויצו ה' אותנו את הברכה כאמור וצויתי את ברכתי ועשת לכם לשלש השנים.²³

עניין שמירת השביעית כהלכתה, והאמונה בברכה המובטחת בתורה לשומרי שביעית, הן הנחות יסוד באיגרתו של סלומון.

כעשרים שנה לאחר מכן, בשנת תר"ך (1860), רכשו יהושע ילין וגיסו שאול יחזקאל, באמצעות הקונסול הבריטי ג'יימס פיין, חלק מאדמות הכפר הערבי קולוניה (מוצא), ששכנו על אם הדרך מיפו לירושלים, ועיבדו אותן.²⁴ כשנה לאחר מכן הם שבתו מעבודת הקרקע, "יען כי השנה ההיא היתה שנת השמיטה. נטשנו מעבוד את האדמה עד כלות שנת התרכ"א".²⁵ בשנה שלאחר מכן הם חזרו לעבד את האדמה. גם במקרה זה היה הקיום המעשי של שבת הארץ מובן מאליו בעבורם.

בשנת תר"ל (1870) ייסדה חברת כ"ח את בית הספר החקלאי "מקוה ישראל", על שטח של 2,600 דונם מדרום-מזרח ליפו. המייסד והמנהל היה קרל נטר (1826–1882) ממייסדי החברה, שהצליח שנה קודם לכן, להשיג פירמן מאת הסולטן העות'מאני לרכישת הקרקע. מטרתו הייתה לתת חינוך חקלאי לנערים יהודים כבסיס למעבר של יהודים בארץ ישראל לתחום החקלאות. היה זה למעשה בית הספר היהודי הראשון בארץ ישראל שיועד ללימודי החקלאות. לאחר כשנתיים למדו בבית הספר אחד-עשר תלמידים, רובם בני העדה הספרדית מיפו ומירושלים. במקום נחפרו בארות מים, נזרעו שדות וניטעו מטעים וכרמים וכן הוקמו יקב ורפת לעשרות פרות.²⁶ הרב קלישר היה מעורב ביזמה זו וראה בה את ראשית התגשמות תכניותיו להפיכת ארץ ישראל לארץ נושבת. הוא עמד בחליפת מכתבים עם נטר כבר משנת תרכ"ח (1868), עודד וזירזו אותו בפועל,

23 איגרת ר' מרדכי בן אברהם שלמה זלמן צורף למשה מונטיפיורי, ד' בתמוז תקצ"ט, בתוך: ברטל, שם, עמ' 292–293.

24 על קניית אדמות מוצא, ראו זכרונותיו של יהושע ילין על קניית אדמת מוצא בשנת תר"ך (1860), בתוך: אברהם יערי, זכרונות ארץ ישראל, ירושלים 1947, כרך א, פרק יג.

25 יהושע ילין ושאל יחזקאל, "מכתב גלוי", הלבנון, א (7) (תרכ"ג), עמ' 43.

26 יוסף שפירא, מאה שנה מקוה ישראל, תל אביב תר"ל, עמ' 67–100; יונתן פנסלר, תכנון האוטופיה הציונית, ירושלים תשס"א, עמ' 27–29.

ואף תרם מכספי החברה שבראשה עמד ליישוב ארץ ישראל למען מפעל זה.²⁷ נוסף על המפנה ביישוב הארץ ראה בכך הרב קלישר הזדמנות לחדש את קיום המצוות התלויות בארץ כחלק מהעשייה האנושית שאמורה להיות "אתערותא דלתתא" [יזמה אנושית], שתביא להתערבות על-טבעית להשלמת הגאולה.

כבר במכתבו לראשי כ"ח, בתחילת תרכ"ט (1868), שאליו צירף תרומה על סך 15 טלר בעבור בית הספר, הוא הדגיש שיש לשמור בו את כל דיני התורה, כולל המצוות התלויות בארץ: שבת, תרומות ומעשרות, ערלה וכלאים.²⁸ לאחר מכן, בעצה אחת עם ראשי כ"ח וקרל נטר, סוכם שהוא יעלה לארץ ישראל וישמש כרב וכמשגיח במקווה ישראל, אך למרות הרצון הטוב של כל הנוגעים בדבר, לא יצא העניין אל הפועל עקב מצב בריאותו של הרב קלישר. מכל מקום, כולם קיבלו את דרישתם של הרבנים קלישר וגוטמכר שהמקום יתנהל על פי חוקי התורה, כולל בתחום המצוות התלויות בארץ.

בשנת תרל"ד (1874), ערב שנת השמיטה של תרל"ה, התאמץ הרב קלישר להסדיר את נושא שמירת השמיטה במקווה ישראל. מבירור ראשוני שערך נודע לו שקרל נטר מוכן להשבית את מלאכת הקרקע בשדות, אך חשש לעשות זאת בכרמים ובמטעים בשל הפסד מרובה. לכן פנה הרב קלישר לידידו הרב אליהו גוטמכר, בשאלה איך ניתן להקל מבחינה הלכתית על עבודת הכרם בשביעית. הרב גוטמכר השיב לו בקיץ תרל"ד (1874) תשובה עקרונית שלפיה שביעית בזמן הזה היא מן התורה, ואין להתיר בה יותר ממה שהתירו חז"ל במשנה ובתלמוד. עוד הוסיף הרב גוטמכר חיזוק לדבריו בפסוק, "אז תרצה הארץ את שבתותיה כל ימי השמה ואתם בארץ אויבכם" (ויקרא כו, לד), המסביר את עונש הגלות של שימרון הארץ כעונש לעם ישראל שלא שמרו על מצוות השמיטה – "שבתות הארץ", מה שמלמד לשיטתו ששמירה מחודשת על מצווה זו היא מפתח ליציאה מהגלות.²⁹ עם זאת, לדעתו ניתן לשבות מעבודת הקרקע בשביעית מבלי לגרום

27 הכתבים (לעיל הערה 11), עמ' שסח.

28 מכתב הרב קלישר לראשי כ"ח בפריס, 30 באוקטובר 1868, הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, HM2-8569.

29 דומני שאין הזדקקותו של הרב גוטמכר למקרא ולמדרשי אגדה ברוח המקרא הנ"ל, בשאלה זו, מלמדת על התגוננותו מדחיקת רגלי ההלכה, כפי שהסביר יעקב כץ (ההלכה במיצר, ירושלים תשנ"ב, עמ' 138) תופעות דומות בסוגיית המאבק על קיום ברית המילה בגרמניה, באמצע המאה התשע-עשרה. אין מדובר כאן בערעור על נוהג קיים, אלא על שאלה שהתעוררה מחדש, ללא מסורת רציפה, והרב גוטמכר ביקש לקבוע בה מסמרות.

להפסד משמעותי, "ויהי די לו במה שמותר", כלומר, העבודות המותרות יספיקו לשמירת הכרמים והמטעים. הוא יצא מנקודת הנחה שחז"ל מצאו את האיזון הנכון שבין קיום השביתה ובין מניעת ההפסד, "וכיון שכן למה יחוש האדון נעטער, הלא פשיטא שהתנאים והאמוראים היו בקיאין במה שיש הפסד ובמה אין הפסד, א"כ יש לו להחזיק עצמו רק בהדינים כפי שמבואר בהרמב"ם".³⁰

הרב קלישר פנה במכתב לראשי חברת כ"ח בבקשה שידרשו מנטר לשבות בשביעית, על פי הנחיות הרב גוטמכר שצורפו למכתב בתוספת הערות מפורטות משלו עצמו, אשר מצא קלות הלכתיות נוספות, כמו ההיתר להפקיד שומר על השדות ועל הפרדסים וההיתר להשקות את היבולים הישנים ולטפל בהם כדי שלא יינזקו. ההוספה שלו לתשובת הרב גוטמכר, שלא פורסמה מעולם, מובאת כאן במלואה:

כתבתי הלא מן הדין צריך להפקיר כל הגנות ושדות, ואמנם מצינו ביו"ד [יורה דעה] סי' של"ב בענין לקט שכחה ופאה שאין להפקיר במקום שגויים יבואו ויקחו, וכן גם בשביעית. יבצרו מעט מעט ולא כדרך בצירה שהרי כתוב לא תבצור, רק יבצרו מעט מעט בשינוי וישלחו מהם לעניי ישראלים וגם המה יאכלו מהם, אך שלא יאספו לעשות אוצר. והגאון מגרידץ [הרב אליהו גוטמכר] הסכים עמי בזה שמותר להניח שומר שלא יחבל שורק וישראל הנכנס לא יתלוש בחוזק והוא יפרק שלא כדרך בצירה רק אחת לאחת וישלח למי שירצה. ובענין הנטיעה יזהרו רק מלהבריק חדשות או ליטע אילנות חדשות אבל מה שנוגע לשימור הזקנים מנזק יש היתר וכן יש היתר להמשיך מים שלא יתייבשו האילנות כמ"ש ברמבם. גם צריך ליזהר אם יבצור אחת אחת וישלחם, לא יעשה מזה סחורה למכור בעיר אחרת.³¹

במכתב זה הוא הביע את חששו שאי שמירת השביעית כהלכתה תגרום לירידה בתרומות ליישוב ארץ ישראל, "שא"כ יהי' ח"ו הפסד גדול לאשר על נדיבות יקומו, שע"ז יקפצו ח"ו ידיהם".³² ראשי כ"ח השיבו לו, בסוף אוגוסט

30 אליהו גוטמכר, אדרת אליהו, ירושלים תשמ"ד, עמ' תו-תח.

31 מכתב הרב קלישר לראשי כ"ח, אב תרל"ד, הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, HM2-8569.

32 הכתבים (לעיל הערה 11), עמ' תקלז.

1874, כי נענו לבקשתו והורו לנטר שישמור את דיני השביעית על פי הנחיות הרבנים, "ולא יפול דבר מכל המצות התלויות בה".³³

בשנת תרל"ח (1878) ייסדו אנשי ירושלים, בהנהגת יואל משה סלומון ויהושע שטמפפר, את המושבה החקלאית פתח תקווה.³⁴ כבר בתקנון המושבה מובלטת החובה לקיים את המצוות התלויות בארץ, ואחד מתפקידי רב המושבה הוא לפקח על כך. בשנה הראשונה ראו המתישבים ברכה בעמלם, ובסוף הקיץ של שנת תרל"ט העלו לירושלים שלושים גמלים טעונים חיטה, שעורה, דורה, שומשום ועדשים בתור מעשר. הם הכניסו את הגמלים לשכונת מאה שערים והכריזו כי הם מזמינים את הכוהנים ואת הלוויים ליטול את חלקם. בערב שנת תרמ"ב עזבו רבים מבני המושבה לירושלים עקב הקדחת שפקדה אותם. המעטים שנותרו שבתו מעבודת הקרקע בשנה זו.³⁵

הדיון הרחב יותר בשאלה המעשית החל כבר בשנת תרמ"ב (1882), בראשיתה של העלייה הראשונה ובעיצומה של שנת השמיטה תרמ"ב. באותה העת התעורר פולמוס עז בקרב מנהיגים יהודים במזרח אירופה בשאלה: לאן צריך לנתב את ההגירה הגדולה משטחי האימפריה הרוסית – לאמריקה או לארץ ישראל? הרב אלכסנדר משה לפידות,³⁶ מראסיין שבליטא, תמך בארץ ישראל כיעד ההגירה המועדף.³⁷ במאמר בעיתון הלבנון התמודד הרב לפידות עם טענה שהועלתה על ידי יהודים שומרי מצוות נגד הגירה לארץ ישראל, והיא ה"משקולות" שמטילה מצוות השמיטה על החקלאות בארץ ישראל:

וע"ד מה שיש טוענין שלא יוכלו עמוד בחובת הקרקע המוטלת עליהם מהמלך ומהדת. הנה בדבר שביעית יש לסמוך על הרמ"א סי' ס"ז, דאינו נוהג בזה"ז [בזה הזמן] כלל אפילו מד"ס [מדברי סופרים] כהר"ן [רבינו ניסים] פ' השולח בשם יש מהחכמים [שיטת הראב"ד ורו"ה], ואפילו

33 שם, עמ' תקמג-תקמה.

34 על ייסוד פתח תקווה, ראו י' יערי (עורך), ספר היובל למלאת חמשים שנה ליסוד פתח תקווה, תל אביב תרפ"ט.

35 יוסף רבלין, "שמחה בקציר", יהודיה וירושלים, כ"ז בסיוון תרל"ז; הנ"ל, מגילת יוסף, רמת גן תשכ"ו, עמ' 125; א"א דרויאנוב (עורך), כתבים לתולדות חיבת ציון וישוב ארץ ישראל, אודסה תרע"ט, ב, עמ' 349; ג, עמ' 494-495.

36 על הרב לפידות, ראו יוסף שלמון, "אלכסנדר משה לפידות – רב ליטאי במחצית השנייה של המאה התשע עשרה", בתוך: מאיר ליטבק ואורה לימור (עורכים), קנאות דתית, ירושלים תשס"ח, עמ' 113-132.

37 שם, עמ' 124-126.

להמחמירים הרי כתב הסמ"ע שם סק"ב דהיינו בשמיטת כספים ולא שמיטת קרקע.³⁸

הרב לפידות מצדד אם כן בדעה המקלה ביותר שלפיה שביעית אינה נוהגת בזמן הזה כלל, והוא עושה זאת מתוך כוונה לשכנע יהודים לא להימנע מלהגיע לארץ ישראל. בעקבות מאמרו זה, הזדרזו רבה האשכנזי של ירושלים, שמואל סלנט, וראש ישיבת עץ חיים בעיר, משה נחמיה כהניו, להשיג על דבריו בהלכה בנסותם להוכיח שהרב לפידות טעה בדבר הלכה, וכי שביעית נוהגת בזמן הזה. הרב סלנט אף טען כי בארבעים ואחת שנותיו בארץ ישראל נהג בקדושה בפרות שביעית שגדלו אצל ישראל, ויש אף המחמירים לנהוג בקדושה בפרות שביעית, שגדלו אצל נכרים.³⁹ הרב כהניו פרסם את מכתבו לרב לפידות בעיתון החבצלת והוסיף, כי בעלי הגינות בארץ ישראל שובתים בשביעית מאז ומעולם, וכי איכרי פתח תקווה שובתים גם הם ממלאכת הקרקע בשנה הזו, שהיא שנת שמיטה (תרמ"ב), למרות הקושי הכלכלי הגדול הכרוך בכך.⁴⁰ כלומר, מבחינת הרבנים סלנט וכהניו, מסורת הפסיקה בארץ ישראל דוגלת בכך ששביעית נוהגת בזמן הזה לפחות מדרבנן. הרב לפידות פרסם את מכתבי מבקריו על גבי עיתון הלבנון, ואף הוסיף שהוא מבטל את דעתו מפני דעתם.

אחרית דבר

המצוות התלויות בארץ בכלל ומצוות שבת הארץ בפרט, תפסו מקום מרכזי במחשבתם של החוגים הדומיננטיים ביישוב הישן, הרבנים מבשרי הציונות וחלק מעולי העלייה הראשונה שהושפעו מהם. השמיטה לא נתפסה רק כמצווה אחת ממצוות התורה או אפילו כמצווה שביטולה יגרור אחריו עונש גלות, אלא היא

38 אלכסנדר משה לפידות, "דרך הרבים", הלבנון, 19 (תרמ"ב), עמ' 119. שנתיים קודם לכן פרסם הרב יהודה לייב זילברשטיין אב"ד וייצן, הונגריה, בספרו "שבילי דוד" (חלק ד – יו"ד, פרמישלא תר"מ, דף כט ע"א), שבזמן הזה אין לשמור שביעית בארץ ישראל, למעט איסור סחורה בפרות שביעית, מפני פיקוח נפש.

39 בשאלה אם יש קדושת שביעית בפרות שגדלו אצל נכרים, נחלקו כבר במאה השש-עשרה הרב משה מטראני (המבי"ט) והרב יוסף קארו (הבית יוסף). לפי המבי"ט, יש בפרות הללו קדושת שביעית והם פטורים מתרומות ומעשרות, ואילו לפי הבית יוסף אין בפרות הללו קדושת שביעית והם חייבים בתרומות ומעשרות. על כך, ראו דוד תמר, "המחלוקת בצפת בענייני שמיטה ומעשרות", המעיין, לה (ג) (תשנ"ה), עמ' 29–36.

40 משה נחמיה כהניו, "דרך הרבים", חבצלת, 12 (תרמ"ב), עמ' 231. למעשה איכרי פתח תקווה, שהחלו לשבות בשמיטה זו, נאלצו לעזוב את היישוב עקב המצוקה החומרית הקשה שפקדה אותם.

נתפסה כמפתח חיובי לגאולה. הפקעת חיובה נראתה לא הגיונית. דומה, שמתפיסה זו נבעה התנגדותם של כמה מראשי הפלג הדתי של חובבי ציון להיתר המכירה, שהפקיע למעשה את החיוב ההלכתי של דיני השביעית, במהלך פולמוס השמיטה בתרמ"ט,⁴¹ וביניהם הנצי"ב מוולוז'ין (1816–1893),⁴² הרב יוסף זכריה שטרן (1831–1903) משאבלי וחמיו הרב מרדכי גימפל יפה (1820–1891) מרוז'ינוי, שהתיישב לא מכבר ביהוד הסמוכה לפתח תקווה.⁴³ כולם היו קשורים לשיבת וולוז'ין והכירו את משנת הגאולה של תלמידי הגר"א. הנצי"ב כתב בספרו ההלכתי "משיב דבר", כי שביעית בזמן הזה מדאורייתא ועל כן אין להקל בדבר. כרב גוטמכר בשעתו, כך גם הוא סבר שאם התורה ציוותה אזי לא ייתכן הפסד משמעותי בעקבות שמירת המצווה:

בהגיע שנה שביעית אפקעתא דמלכא [הפקעת המלך] מלך ה' צבאות אלהי הארץ, ועם ה' יושבי חו"ל שמחים לשמוע כי הגיעו לקיים קדושת הארץ ובשמחת לבכם יודו את ה' ואת עמו יושבי הקאלאניות אשר יצאו להיות חלוצים במלחמת החיים תחת השגחת ה' הפרטית בארצו, וכבר שמענו אשר אחר שנתברך בתבואות השדה בשנה זו הששית מה שלא היה כן זה עשר שנים, ואין זה אלא השגחת ה' כדי שימצאו רצון לשמור משמרת התורה וישיב הארץ.⁴⁴

הוא הדגיש את הציפייה של רבים לזכות ולקיים את מצוות השביעית ואת השמחה שבהגעת הרגע המיוחל. לטענתו, עמדתו ההלכתית אינה עומדת בסתירה למציאות, והיא לא תביא להפסד משמעותי, באשר ההשגחה האלוקית תביא לברכה ביכול השנה השישית כמובטח בתורה. כן הוא הניח, שיהודי חו"ל הדתיים יתמכו ביישוב החדש המשמש להם כחיל חלוץ בגאולת הארץ. כללו של דבר, לפי הנצי"ב,

41 על פולמוס תרמ"ט והמניעים השונים של תומכי ההיתר ומתנגדיו, ראו: פרידמן, שם, עמ' 455–480; יוסף שלמון, דת וציונות – עימותים ראשונים, ירושלים תש"ן, עמ' 134–137.

42 "מכתבים", חבצלת, 19 (ב' שבט תרמ"ט), עמ' 1; דרויאנוב, (לעיל הערה 35), ג, עמ' 636–637, 655–656.

43 על מתנגדי ההיתר נמנו גם גיסו של הנצי"ב – הרב יחיאל מיכל אפשטיין, מחבר 'ערוך השולחן', והרב יוסף דב הלוי סולובייצ'יק, מחבר שו"ת 'בית הלוי', שנמנו על חוגי ישיבת וולוז'ין. ראו: י"מ אפשטיין, ערוך השולחן העתיד, א, ירושלים תשמ"ז, עמ' 47; יוסף דובער סולובייצ'יק, שו"ת בית הלוי, ירושלים תשנ"ב, עמ' 3–18.

44 נצי"ב, שו"ת משיב דבר, [סימן נ] עמ' ט"ו.

דכמו שקיום האומה הישראלית תחת זרועות עולם ואין קיומם ע"פ שכל אנושי הטבעי בהליכות עולם [...] כך היא משונה א"י מכל הארצות דעיקר קיומה אין ע"פ טבע הליכות כל ארצות הגויים, ואינה תלויה אלא בהשגחת ה' ע"פ מצותיו, היינו הפרשת תו"מ [תרומות ומעשרות] [...] וכן בקיום מצות שביעית כמבואר בתורה.⁴⁵

הרב יפה, ששבע-עשרה שנה קודם לכן שיתף את הרב קלישר במסורת של תלמידי הגר"א, פרסם מכתב גלוי כנגד מכתבו הגלוי של הרב אליאשברג, המבקר את עמדתם השוללת את היתר המכירה של רבני ירושלים,⁴⁶ ובו חיזק את רבני ירושלים האשכנזים ופרש את עמדתו בנושא. לדעתו, אין לקבל את ההיתר בין אם סוברים ששביעית בזמן הזה מהתורה ובין אם סוברים שהיא מדרבנן. לטענתו, "עכ"פ בשמיטה הראשונה אשר זכינו למושבות, ולתת לנו יתד במקום קדשו, עלינו לצאת בעקבי אבותינו ורבותינו, עולי הגולה, שקבלו עליהם המעשרות אף שנפטרו, ובאלה ושבועה קיימו וקבלו עליהם את המעשרות והשמיטות".⁴⁷ כלומר, קיום המצוות התלויות בארץ הוא עניין מרכזי בקיום הדת בארץ ישראל בכלל ובשיבת ציון הנוכחית בפרט. שמירת השמיטה היא בגדר הצהרת כוונות ששבנו לארץ ישראל כדי לחדש ימינו כקדם, על כל המשתמע מכך מבחינה דתית. כשם ששבי ציון בתקופת עזרא ונחמיה קיבלו עליהם את המצוות התלויות בארץ, אף שמבחינה הלכתית היו פטורים מהן, כך יש לנהוג גם בשיבת ציון הנוכחית. קבלת ההיתר, אף שהיא אפשרית מבחינה הלכתית, שגויה מבחינה אידאולוגית רחבה. בהמשך, סינגר הרב יפה על רבני ירושלים וטען כי אינם מתנגדים למתיישבים ועמדתם האוסרת היא עניינית; הם רוחשים כבוד לברון רוטשילד ולפועלו, וכן הם מכירים מקרוב את המציאות במושבות, "כי אין אסון חלילה באם לא יעבדו בשנה זו".⁴⁸

- 45 שם.
 46 מרדכי אליאשברג, "מכתב גלוי שני", המליץ, 28 (תרמ"ט), עמ' 1835–2838; הנ"ל 29 (תרמ"ט), עמ' 1–2; הנ"ל, 29 (תרמ"ט), עמ' 1–2.
 47 "לא עת לחשות", בתוך דרויאנוב (לעיל הערה 35), ג, עמ' 890.
 48 שם, עמ' 891.